

Manjinski identitet i autostereotipi: srpska karikatura u Hrvatskoj 1896. -1902.¹

NIVES RUMENJAK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autorica se bavi promidžbenom stranom političke karikature na kraju 19. stoljeća u banskoj Hrvatskoj. Na primjeru istraživanja *Vrača pogađača*, lista tada oporbene Srpske samostalne stranke, ukazuje na dominaciju etničkog i nacionalnog auto(sterotipa).

Ključne riječi: karikature, Srbi u Hrvatskoj, manjina, autostereotipi

"Pictures have always been the surest way of conveying an idea, and next in order, words that call up pictures in memory."

Walter Lippmann, *Public Opinion*, New York 1950., 162.

1. Samoidentifikacija: karikaturalni stereotipi i autostereotipi u prozopografskom kontekstu

Karikature su idealan medij za oblikovanje slike o "drugom", najčešće slike o neprijatelju. Poopćene i pojednostavljene predrasude čine bit humorističnosti karikature.² U političkim karikaturama nerijetko su vizualizira-

¹ S člankom pod naslovom "Minority Identity and Autostereotypes: Case of Serb Caricature in Croatia 1896. -1902." autorica je sudjelovala na "The Fourth European Social Science History Conference, The Hague, 27 February – 2 March 2002". Ovdje se objavljuje ponešto izmjenjena i proširena verzija tog članka, a nova je i oprema s jedanaest karikatura.

² Angelika PLUM, *Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen*, Aachen 1998. (dalje: PLUM), 20., 60.-61., 78.- 83.; Heinz-Günther STOBBE, "Predrasude -stereotipi - slike o neprijatelju. Napomene uz središnju problematiku socijalnih odnosa", *Crkva u svijetu*, 4., 1996. (dalje: STOBBE), 425.; Walter LIPPMANN, *Javno mnijenje*, Zagreb 1995., 76.-89.; *The Image of the "Other"/Neighbour in the School Textbooks of the Balkan Countries*, editors Panos D. XOCELLIS, Fotini I. TOLOUDI, Athens 2001.; Peter BURKE, *Očevid. Upotreba slike kao povijesnog dokaza*, Zagreb 2003., 131.-148.

nim socijalnim, etničkim ili nacionalističkim stereotipima o neprijateljskim kolektivitetima jukstaponirani pozitivni kolektivni autostereotipi. No i negativni autostereotipi vežu se uz sliku o neprijatelju, gdje predstavljaju projekciju vlastitih nepoželjnih identifikacijskih obilježja, jednako kao što i pozitivne osobine neprijatelja pripisujemo sebi. Samoidentifikacija svake grupe bitno je ovisna o odnosu spram susjednih, uglavnom neprijateljskih grupa.³ U tom smislu karikature najpoznatijeg srpskog satiričko-političkog lista u Hrvatskoj *Vrač pogađač*⁴ predstavljaju bogat izvor samoidentifikacijskih stereotipa i kada izravno ne tematiziraju idealiziranu alegoriju ovdašnjeg srpskog stanovništva. U vrijeme kratkog izlaženja u Zagrebu, od 1896.-1902. g., ovaj list je sugestivno oblikovao javno mnijenje dobrog dijela urbane i ruralne srpske elite u Hrvatskoj, a kao jedini karikaturni list srpske manjine u tom razdoblju nezaobilazan je u istraživanju razvoja njezina identiteta. Zagreb je upravo tada postao sjedište novog vodećeg kruga srpskog građanstva i poduzetnika. Okupljeni oko ekskluzivne nacionalne ideologije oporbene Srpske samostalne stranke te njezinih listova *Srbobran*, *Vrač pogađač* i *Privrednik* izgradili su ovdje niz središnjih ekonomskih, političkih i kulturnih institucija koje su trebale ojačati položaj srpske manjine u Hrvatskoj te na ostalim područjima višenacionalne Austro-Ugarske monarhije.

Ovaj rad želi dati prilog manjkavim interdisciplinarnim istraživanjima povijesti karikature, povezujući politički sa socijalno-društvenim pristupom. Pri tom se karikatura potkraj 19. st. u Hrvatskoj shvaća kao važno propagandno sredstvo u procesima oblikovanja političkih te nacionalnih identiteta i ideologija. Uži predmet istraživanja su etnički i nacionalni (auto)stereotipi, dakle vrijednosni sudovi koji se bez iznimke odnose na sve članove neke grupe i konstruiraju tzv. kolektivni ili nacionalni karakter.⁵ Politička karikatura jest kritička i prosvjeđuje, ali i ometa analitičko razmatranje društvenih zbivanja primjenom emocionalnog naboja i tradiranih slika. Dalekosežne posljedice njezina nacionalističkog stereotipiziranja ogledaju se u distribuciji šovinizma, koji recipijente navodi na različite oblike agresivnog praktičnog djelovanja. Istraživanje utjecaja političkih karikatura na javno mnijenje u Hrvatskoj na prijelomu 19. u 20. stoljeće pokazalo je u srpskom slučaju da karikaturni propaganda može biti usmjerena i na izravnu produkciju negativnog etničkog stereotipa "o sebi".⁶

Karikatura odražava, ali i oblikuje kolektivni identitet. Zbog nerazvijenosti redukcijskog crteža karikaturne su slike u satiričkom novinstvu tadaš-

³ PLUM, 107.-112.; Péter HANÁK, "The Image of the Germans and The Jews in 19th Century Hungary", *Pride and Prejudice: National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West, Working Paper Series 2*, Central European University History Department, Budapest 1995., 74.-75., 85.-87.

⁴ Više o samom listu: Mato ARTUKOVIĆ, "Vrač pogađač – prilog proučavanju srpskog novinstva u Hrvatskoj", *Povijesni prilozi*, 10, Zagreb 1991., 159.-192.

⁵ PLUM, 78.-83., 218.; STOBBE, 417.- 425.

⁶ PLUM, 7.-26., 27.-42., 60.-62.; Rudi SUPEK, *Društvene predrasude i nacionalizam*, Zagreb 1992., 61.-65., 197.; STOBBE, 417.-420.

nje Hrvatske bile često popraćene kraćim ili duljim tekstom, pa su imale narativni, tj. anegdotalan značaj. Historijska kritička analiza diskurza u anegdotama vidi moćno sredstvo disimilacije prema drugim nacionalnim kolektivitetima i grupama. Anegdote uvijek posreduju u širenju predrasudi koje kolaju u “polujavnom” i privatnom području identifikacije te izmiču socijalnoj kontroli.⁷ U tom smislu karikature u satiričkom tisku ne indiciraju samo javno (kolektivno), nego i privatno, tj. individualno mnijenje na prijelomu stoljeća u Hrvatskoj.

Aktualnu dnevno-političku poantu karikaturalnog crteža, kao i njegove protagoniste iz reda društvene elite, nemoguće je dešifrirati bez dubljeg poznavanja lokalnih političkih i socijalnih prilika u određenom razdoblju. Prethodno provedena prozopografska istraživanja dviju značajnih institucija u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća - Hrvatskog sabora i Srpskog narodno-crkvenog sabora 1881.-1901. -⁸ otvorila su mi širom vrata u dojmljiv i zagonetan svijet tadašnje političke karikature. Naime, članovi ovih dviju najviših institucija hrvatske političke te srpske crkveno-školske autonomije redovito su bili glavne mete karikaturalnog izrugivanja u domaćem satiričkom tisku.

2. Ambivalentnost manjinskog identiteta: srpske karikature 1896.-1902.

2.1. Samoidentifikacija kao etničko, nacionalno, rasno i vjersko stereotipiziranje

U karikaturalnom tematiziranju slike srpskog naroda, njegovih prijatelja i neprijatelja te “izdajnika” u vlastitim redovima etničko, nacionalno, rasno i vjersko stereotipiziranje *Vrača pogađača* jest najizrazitije. Činjenica da pretežno pozitivni izravni autostereotipi, dakle oni s nedvojbenu srpskom identifikacijom, oblikuju potkraj 19. stoljeća samoidentifikaciju srpske manjine u Ugarskoj i Hrvatskoj hipotetski je očekivana. No u ondašnjem srednjoeuropskom kontekstu nespecifično je gotovo podjednako intenzivno negativno kolektivno autokarikiranje. Politička i socijalna asimilacija malobrojnog tradicionalnog sloja srpskih intelektualaca, civilnih i vojnih činovnika te ekonomske i crkvene elite u vladajući - birokratski i novoplemićki - sloj hrvatske i mađarske nacije do kraja 19. stoljeća postaje u karikaturnoj propagandi srpske oporbe simbol narodne izdaje, nemo-

⁷ O konstrukciji nacionalnog identiteta u “polujavnom” i privatnom kontekstu te anegdotama iz perspektive historijske kritičke analize diskurza: Ruth WODAK, Rudolf DE CILLIA, Martin REISIGL, Karin LIEBHART, Klaus HOFSTÄTTER, Maria KARGL, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt am Main 1998., 41.-103., 315.-480., 504.-507.

⁸ O navedenim prozopografskim istraživanjima: Nives (Natalija) RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Bansknoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.*, Zagreb, 2003.; ista, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, Zagreb 2003. (doktorski rad).

ralnog socijalnog uzdizanja. Predstavnik srpske manjine iz vladine stranke u Hrvatskom saboru, koji su imali ključnu ulogu u uspostavljanju mađarske hegemonije nad Hrvatskom za uprave mađarskog grofa Károlyja Khuen-Héderváryja (1883.-1903.), najčešće personificira tipizirani karikaturalni lik Đure Đurkovića. Kao idejni otac i vođa Srpskog kluba, koji je tijekom 1880-tih činio čak polovicu sastava vladine stranke u Hrvatskom saboru, Đ. Đurković je bio jedan od najomraženijih političara u hrvatskoj i srpskoj oporbenoj javnosti. U *Vraču pogađaču* stiliziran Đurkovićev lik postaje kliše, stigmatiziran natpisom "Srpski klub" te stalnim politički i socijalno konotiranim atributima. Njegova crna mađarska kapica s perom ili cilindar, okrugle naočale, crni frak, tregeri, hiperboličan trbuh s lancem džepnog sata, cigare te crne mađarske čizme s mamuzama utjelovljuju mračnog bogatog birokrata, praktičnog političara koji je srpske nacionalne ideale zamijenio za materijalnu dobit od poslušne suradnje sa stranom, mađarskom vlašću. Karikatura *Vrača pogađača* iz prosinca 1898. sažima u stiliziranom Đurkovićevom liku većinu standardiziranih simbola Srpskog kluba u tadašnjoj srpskoj karikaturi; ona oštro kritizira povlaštenu položaj i političku neaktivnost dobrostojećeg sloja srpske birokratske elite pod moćnim okripljem vlasti, personificirane likom oružnika (vidi karikaturu br. 1.). Metafore političke instrumentaliziranosti Srpskog kluba od strane mađarske vlade, nerijetko rasno i rodno konotirane, jesu pralja s košarom prljava rublja, crnac uprljan tiskarskim crnilom, krava muzara te usnula ugojena sluškinja.⁹ U tom smislu je posebno interesantan prikaz Đ. Đurkovića, koji kao "novinarska četka" službenog mađarskog lista *Pester Lloyd* nastoji od političkog "crnila" pred moćnim javnim mnijenjem (simbol pesnice s neba) oprati crnog domorodca - vladin Srpski klub (vidi karikaturu br. 2). Publika je iz suvremenih karikatura hrvatske oporbe usvajala uglavnom negativan politički stereotip o Srbima lojalnima vladi K. Khuen-Héderváryja.¹⁰ No karikature *Vrača pogađača* čestom upotrebom navedenih kolektivnih simbola, personifikacija i tipova s neizostavnom srpskom identifikacijom u natpisu "Srpski klub", oblikuju u prvom redu negativan etnički autostereotip.

Destabilizaciji kolektiva srpske manjine pridonosilo je i negativno karikiranje srpske pravoslavne hijerarhije u *Vraču pogađaču*, jer je identifikacija sa svetosavskim pravoslavljem od druge polovice 19. stoljeća postala osnova stvaranja modernog nacionalnog identiteta Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj. Od 1868. etnički raznorodni pravoslavci, s najvećim udjelom Srba, sustavno se srbiziraju u sustavu crkveno-školske samouprave Karlovačke mitropolije, čije crkvene granice ujedinjuju pravoslavno stanovništvo na upravno odvojenim područjima Hrvatske i Ugarske. Patrijarh, vrhovni vjerski poglavar i upravitelj srpske crkveno-školske samouprave, zbog stalnih tendencija da ona postane država u državi u razdoblju intenzivne sekularizacije

⁹ *Vrač pogađač* (dalje VP), br. 4., 1896., 32.; br. 22., 1898., 263.; br. 3., 1899., 22.; br. 2., 1900., 15.; br. 16., 1900., 126.

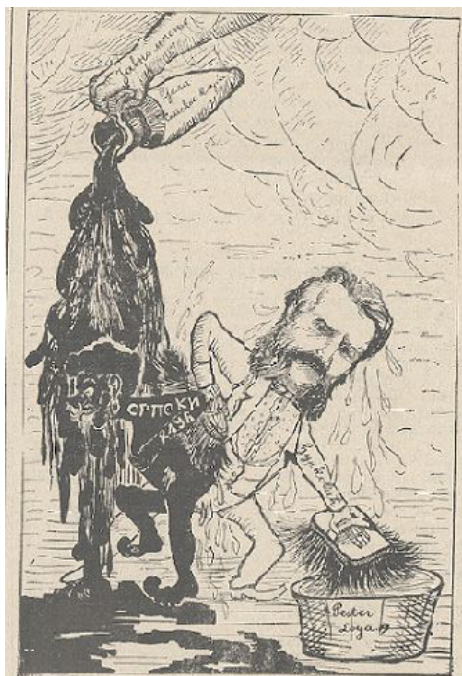
¹⁰ N. RUMENJAK, 'Politička karikatura i slika "Khuenovih Srba" s kraja 19. st. u Hrvatskoj', *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2000., 479.-483.

Karikatura br. 1.: Bez naslova

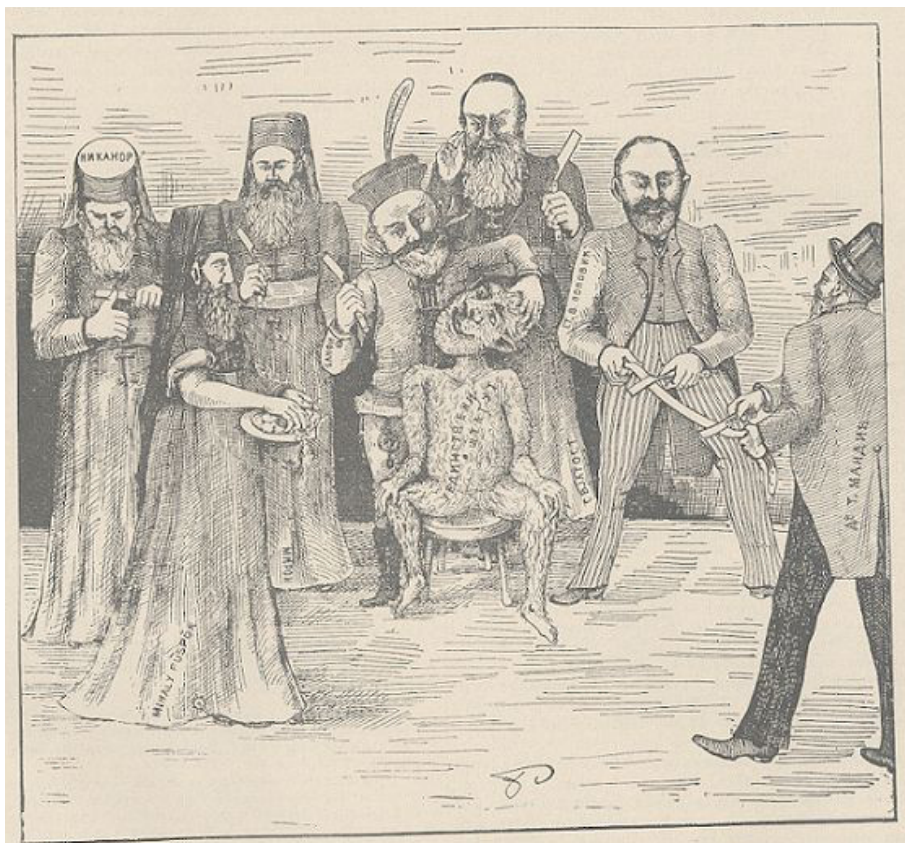
Uspavana "ljenčina" Đuro Đurković, klišeizirana personifikacija saborskog Srpskog kluba, sprječava daljnje napredovanje plećatom i brkatom seljaku iz Hrvatske vojne krajine – tipičnoj personifikaciji srpske manjine u Hrvatskoj:

Vrač pogađač, br. 22., 30. 11. (11. 12.) 1898.

Karikatura br. 2.: Bez naslova

Metafora političke instrumentaliziranosti Srpskog kluba u doba vrhunca klasičnog kolonijalizma konstruira sugestivnost na rasno diskriminirajućoj dosjetki. Rasnu inferiornost pojačava i karikaturalni tekst u kojem "crnac" nemoćno uzvikuje: "Oh, pritisni jače malo! Makar mi po kože spalo, samo neka bela bude, da bih mo'go među ljude": *Vrač pogađač*, br. 7., 15. (27.) 4. 1898.

Karikatura br. 3.: *Bez naslova*

U grupnim prikazima pravoslavnog svećenstva predsjednik mađarske vlade Desider Bánffy (ovdje središnji lik s crnom mađarskom perjanicom na glavi) stalni je simbol izdajstva i odnarođenosti srpske pravoslavne hijerarhije: *Vrač pogodač*, br. 17., 15. (27.) 9. 1897.

potkraj 19. st., pod dvostrukim je političkim pritiskom. Kontrolu vladajućih krugova mađarske nacije nad bogatim srpskim samoupravnim fondovima mađarska vlada od 1880-tih godina provodi nezakonitim postavljanjem njoj odanih patrijarha, a liberalno i radikalno srpsko građanstvo sve žestće usmjerava gospodarsku i političku akciju u korist prevage srpskog svjetovnog elementa u vrhovnim tijelima crkveno-školske samouprave. To objašnjava silnu demonizaciju patrijarha Georgija Brankovića i pravoslavne hijerarhije u karikaturama srpske oporbe; dominacija crne boje, sotonskih atributa i grupnog prikaza stvarnih likova srpskih svećenika s crnim kamilovkama na glavama, a ponekad i s britvama u rukama sugestivno je producirala negativan vjerski i etnički autostereotip (vidi karikaturu br. 3.).

Socijalnu frustriranost mlađe generacije srpskog građanstva zbog monopola pravoslavne hijerarhije i tradicionalne konzervativne elite nad novčanim sredstvima crkveno-školske samouprave personificira vulgarno odjevena nevjesta s ružnim licem, mađarskim čizmama i kamilovkom na glavi. Ta spodoba koja se razmeće s hiperboličnim ženskim oblinama, nakitom i novcem jest “nedonošće kaluđersko”, tj. personifikacija “Jedinstvenog statuta”, kojeg žele nametnuti mađarska vlada i njoj odani srpski klerikali kako bi se zakonski osigurao episkopalan značaj srpske autonomije. Dakako da predsjednik mađarske vlade Dezsö Bánffy ne uspeva provesti tu zakonsku reorganizaciju jer pristali, brkati muškarac u narodnoj nošnji – srpska oporba u liku “srpskog naroda” – ne pristaje na ženidbu s grotesknom nevjestom (vidi karikaturu br. 4.).¹¹

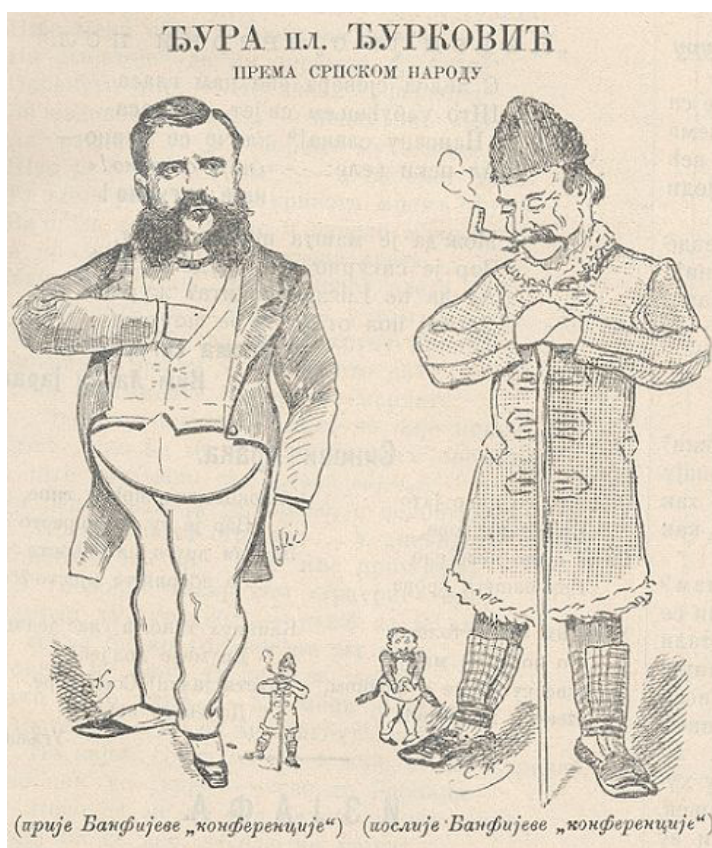
Karikatura br. 4.: Bez naslova

Mađarska vlada, utjelovljena likom D. Bánffyja s ogromnim pesnicama kao simbolima moći, uzalud nameće zakonsku reorganizaciju srpske crkveno-školske autonomije (tj. “Jedinstveni statut” u liku odbojne debele nevjeste) snažnoj srpskoj oporbi (personificiranoj alegorijom srpskog naroda): *Vrač pogađač*, br. 4., 15. (27.) 2. 1899.

Karikiranje srpskog narodnog tipa ili srpskih neprijatelja iz susjedstva, često jukstaponiranih u *Vraču pogađaču*, gotovo je bez iznimki u funkciji unutrašnje stabilizacije srpskog manjinskog kolektiva u Ugarsko-hrvatskoj državi. “Srpski narod” na ovom području, kao najčešći objekt srpskih karikatura u razdoblju 1896.-1902., personificira nekoliko regionalnih narodnih

¹¹ VP, br. 7., 1896., 72.; br. 6., 1897., naslovnica; br. 17., 1897., naslovnica; br. 4., 1899., 32.; br. 7., 1900., 54.

tipova (južna Ugarska, Banska Hrvatska, Dalmacija) ali dominira tradirana slika srpskog vojnika-stočara iz nekadašnje vojne krajine, kao povijesnog ishodišta imigracije srpske manjine u Ugarskoj i Hrvatskoj. Vanjske osobine i atributi u narodnom tipiziranju su odraz konstrukcije “nacionalnog karaktera”, a ne aktuelnog kulturnog realiteta srpske zajednice. Junačke figure plećatih seljaka sa crnom stožastom šubarom uvijek krasi tamni brkovi i gusta kosa, u ruci im je čvrst stočarski štap, a na nogama kožni opanci.¹² Ti atributi su metafora snage i borbenosti Srba, nepobjedivosti njihova vjekovnog vojničkog “mentaliteta”. Idealizirani imaginarni lik seljaka-stočara i ratnika s područja bivše Hrvatske vojne krajine, s jasnim etničkim aluzijama

Karikatura br. 5.: Đura pl. Đurković prema srpskom narodu

Tipizirani jukstaponirani likovi u dinamičnoj izmjeni volumena - Đ. Đurković i “srpski narod” dva su najznačajnija antipoda karikaturalne samoidentifikacije srpskog građanstva u Hrvatskoj potkraj 19. st.:
Vrač pogodač, br. 6., 30. 3. (11. 4.) 1896.

¹² Isto, br. 6., 1896., 3.; br. 11., 1897., 127.; br. 21., 1898., naslovnica.; br. 17., 1899., 136.

zbog narodne nošnje i neizostavnog natpisa “srpski narod”, najčešći je pozitivan autostereotip pri vizualnom oblikovanju tadašnjeg srpskog identiteta u Hrvatskoj. On je u karikaturama nerijetko suprotstavljen stvarnom gospodskom liku u fraku, Đ. Đurkoviću, najpoznatijem utjelovljenju negativnog srpskog autostereotipa, koji simbolizira najgoreg unutrašnjeg neprijatelja, izdajicu vlastitog naroda (vidi karikaturu br. 5).

Isključivo ruralno nacionalno samoidentificiranje u izravnim autostereotipima *Vrača pogađača*, koje je bilo u odmaku od urbane situiranosti grupe koja ga u tom listu na prijelomu stoljeća stvara, utemeljeno je na socijalnom realitetu velike većine srpskog stanovništva u Hrvatskoj, ali i na višeslojnoj ideološkoj matrici. Tu matricu sažima karikatura s alegorijom “Srpske misli” - prekrasnom dugokosom jedrom djevojkom, uskrslom nakon petsto godina iz groba s moćnim adutom u rukama: balkanskim savezom Srbije, Crne Gore i Bugarske. Svetu “Srpsku misao” (alegoriju srpske nacije) oslobodila je iz groba anđeoska djevojka sa šubarom Kozaka - ruskog carskog vojnika, a njezino uskrsnuće slave sviranjem truba Srbija i Crna Gora – dva kerubina s crnogorskom i srpskom narodnom kapom. Ova glorifikacija pravoslavlja i istočnog slavenstva pod ruskim vojnim okriljem u karikaturi iz 1897.

Karikatura br. 6.: Bez naslova

Uskrsnuće “srpske misli” - alegorije srpske nacije – pod moćnom vojnom zaštitom Ruskog carstva (personifikacija anđeoske djevojke s kozачkom šubarom): *Vrač pogađač*, br. 7., 15. (27.) 4. 1897.

propagira zapravo obnovu srednjovjekovne srpske ekspanzije na Balkanu, demonizirajući "navalu" zapadnoeuropske civilizacije: sotonske diplomacije velikih sila (vrag s trozubcem), podmuklog rimskog unijaćenja (jezuit s kopljem) te agresivnog njemačkog imperijalizma (kapitalist s helebardom). Izvorište ove karikaturalne sotonizacije zapadnoeuropske politike i civilizacije, osobito katoličanstva, ne predstavlja samo ideologija Srpske samostalne stranke, u čijem je vlasništvu *Vrač pogađač*. Njega treba tražiti i u propagandnoj mašineriji Radikalne stranke iz Srbije, jer je njezin član Sima Lukin Lazić 1896. pokrenuo ovaj političko-satirički list, uređujući ga do 1902. godine. Navedeni alegorijski prikaz, s prepoznatljivim elementima duhovne, vjerske i etničke simbolike, najsnažniji je primjer civilizacijsko-kulturnog stereotipiziranja u srpskoj karikaturi u Hrvatskoj u razmatranom razdoblju (vidi karikaturu br. 6.). Nacionalističko, vjersko i kulturno-civilizacijsko (auto)stereotipiziranje i u nizu drugih srpskih karikatura 1896.-1902. počiva na klišeiziranim metaforičnim antipodima: Europa - Balkan, zapadna Europa - Istočna Europa, katoličanstvo - pravoslavlje, urbana civilizacija - ruralna civilizacija, buržuj - seljak.¹³

Mlado građanstvo iz Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj svoje je poduzetničke i nacionalne ideale nastojalo ostvariti gospodarskim i političkim organiziranjem, tj. asimilacijom izrazito ruralnog srpskog stanovništva na cijelom području Austro-Ugarske monarhije i Balkana. Takva nacionalistička matrica grupe oko *Vrača pogađača* podrazumijevala je karikaturalnu hiperprodukciju srpskih nacionalnih neprijatelja u srednjoj i jugoistočnoj Europi, od kojih su dva imala najznačajniju ulogu u srpskoj samoidentifikaciji: Hrvati i Mađari (vidi karikaturu br. 7.). Premda ustaljena upotreba naziva ugarsko-hrvatska država nakon 1868. sugerira vladajući položaj mađarske i hrvatske nacije, u stvarnosti je u tom dijelu Habsburške monarhije sve do njezine propasti 1918. aparat moći izgradila samo mađarska nacija. Mađarska nacionalna alegorija Pišta, najčešće kao personifikacija omražene mađarske vlade koja krši zakonska prava i onemogućava rad srpske crkveno-školske autonomije, u srpskim se karikaturama nerijetko difamira rodnim i rasnim stereotipiziranjem. "Pišta-bači" ima žensku fizionomiju, nosi suknju i mađarske narodne čizme s visokim petama, a glavu mu krasi židovski kukasti mesnati nos i dugi tamni kovrčavi zulufi te, umjesto mađarske kapice s perom, stilizirana židovska kapica s perom.¹⁴ U antisemitskoj ikonosferi *Vrača pogađača* Židovi u Ugarskoj i Hrvatskoj postaju simboli najvećih srpskih neprijatelja - ekskluzivnih mađarskih i hrvatskih nacionalista. No mađarski se "nacionalni karakter" ne konstruira samo kao bezopasna i smiješna etnička mješavina. Konotiranje etničke mješavine mađarske nacije, osim antisemitskih aluzija na znatan utjecaj asimilirane židovske manjine u mađarskoj vladi i novinskom tisku, u karikaturama *Vrača pogađača* sadrži i one o mađarskom hegemonizmu u i izvan granica Ugarske. Pišta je tako

¹³ Isto, br. 7., 1897., 79.; br. 11, 1899., 86.; br. 1., 1900., 4.; br. 20.; 1901., naslovnica.

¹⁴ Isto, br. 15., 1896., 175.; br. 24., 1897./1898., 283.; br. 16., 1899., 128.; br. 9., 1902., 68.

i podvojeno čudovište sa sedam glava narodnih tipova u Ugarskoj (Srbina, Hrvata, Rusina, Slovaka, Nijemca, Rumunja i Mađara), bestijalni “proždrljivac” nemađarskih naroda s predimenzioniranim šovinističkim trbuhom i dugim, uvis stršećim crnim brkovima, neprijatelj koji naoružan topom - hrvatskim nacionalizmom - prijeti Srbima na Balkanu. Usprkos dominaciji negativnih dogmatskih stereotipa u slici Mađara, klasičan potlačeni položaj srpske manjine u Ugarskoj urodio je znatnim brojem karikatura s progresivnim, kritičkim elementima, koji razotkrivaju pozadinu društvenih i političkih zbivanja. Tako karikatura iz rujna 1899. (vidi karikaturu br. 8.) snažno osuđuje mađarski hegemonizam, koji je počivao na službenom poistovjećivanju višenacionalnog prostora Ugarske s prostorom “jedinstvene mađarske države”, tj. mađarske nacije. Pišta, brkati “proždrljivac” nemađarskih naroda u Ugarskoj, uzalud nudi “gorke bombone pomirenja” personifikacijama srpskog, slovačkog i rumunjskog naroda (s lijeva na desno, tri figure zaklonjene ogradom s natpisom “narodna svijest”). Iz te skupine nevladajućih naroda

Karikatura br. 7.: Bez naslova

Tri klišeizirane narodne alegorije utjelovljuju u srpskim karikaturama međusobno “neprijateljske” kolektive u Ugarskoj i Hrvatskoj: Mađar Pišta (svečano mađarsko odijelo, čizme i kapa s ogromnim perom), Hrvat Jurek Zagorec (klobuk s cvijetom i narodna nošnja iz sjevero-zapadne Hrvatske) i Srbin seljak-krajišnik (stožasta šubara, upaljena lula, stočarski štap te svjetle čarape i opanci): *Vrač pogađač*, br. 17., 1. (13.) 9. 1899.

ova srpska karikatura jasno disimilira Jureka Zagorca - alegoriju hrvatskoh naroda sa štapom - jer je Hrvatska tada uživala političko-pokrajinsku autonomiju s elementima državnosti, što je bio stalni izvor frustracija srpskog građanstva. Naime, srpska elita oko lista *Vrač pogađač* bezuspješno je pokušavala pretvoriti jedinstvenu organizaciju srpske crkveno-školske autonomije na prostoru Ugarske i Hrvatske u političku autonomiju, pri čemu najveću smetnju nije vidjela u hegemonizmu mađarske vlade, nego u zasebnom državno-pravnom položaju Hrvatske. To objašnjava diskriminirajuće pridjevanje podljudskih, majmunskih značajki fizionomiji glave i ruku Jureka Zagorca, inferiornoj figuri "bez narodne svijesti".¹⁵

Karikatura br. 8.: Bez naslova

Hiperboliziranjem fizionomije mađarske nacionalne alegorije Pište (bestijalna figura s natpisom "šovinizam" preko trbuha) ova agitacijsko-propagandna karikatura dojmljivo osuđuje hegemonizam mađarske vlade: *Vrač pogađač*, br. 17., 1. (13.) 9. 1899.

Karikaturalne slike Mađara i Hrvata u *Vraču pogađaču* projiciraju kvalitete koje nedostaju srpskoj manjini i koje ona ocrnjuje jer ih ne može kopirati. To su ideje o stvaranju mađarske i hrvatske nacije na temelju tzv. historijskih državnih prava; njihov antipod je tzv. prirodno pravo srpske nacije kao konstrukt o pradavnom i čistom etničkom porijeklu. U srpskoj nacionalnoj samoidentifikaciji važniju ulogu dobiva stereotipiziranje kulturno i prostorno bliskijih susjeda Hrvata, redovito kroz negiranje etničke utemeljenosti njihove većine u Hrvatskoj. Hrvatska nacionalna alegorija seljak Jurek Zagorec - neobrijani, infantilni, plačljivi slabić pogrbljene majmunske fizionomije i sluganskog mentaliteta - producirala je u srpskim karikaturama kroz rasne konotacije etničku i karakternu inferiornost hrvatske nacije. Izvrstan primjer

¹⁵ Isto, br. 17., 1899., naslovnica; br. 11., 1900., 86.; br. 1., 1902., 5.; br. 6., 1902., 43.

takve agitacije jest karikatura nastala u ljeti 1902., neposredno prije izbijanja čuvenog hrvatsko-srpskog novinskog rata u rujnu iste godine¹⁶. Iz te karikature bespomoćnog Jureka, koji se znoji pod teretom stranog (njemačkog) kulturnog utjecaja na leđima (ogroman zavežljaj s natpisom "tuđinština") i uzaludno pokušava podići "topuze hrvatske kulture" (starohrvatsko pismo glagoljicu i glagolski obred u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj), pršti mnoštvo negativnih etničkih, socijalnih, rodnih i civilizacijsko-kulturnih aluzija. Narodna nošnja i ime ove alegorije sugeriraju brojčanu inferiornost hrvatskog naroda jer ga svode na malobrojno stanovništvo kajkavskog narječja u sjevernohrvatskoj pokrajini Zagorje. Etnička i kulturna inferiornost hrvatskog kolektiva ovdje se ponajviše konstruira rasnim (podljudska vrsta s majmunskom fizionomijom i pogrbljenošću, mimika kao izraz zaostale inteligencije) te rodnim (ćelavost kao simbol nedostatka muževnosti i snage) stereotipiziranjem Jureka. Hrvatska kulturna baština karikirana je zastarjelim oružjem; predimenzionirani topuzi simboliziraju glupana, mamlaza, čineći tako ključnu humorističku dosjetku u negativnom civilizacijsko-kulturnom slikanju Jureka Zagorca. Socijalno tipiziranje Hrvata-seljaka, kao priprostog putujućeg prosca (torba oko pasa i trošna odjeća sa zakrpama), možda najočitiše zrcali nesvijesnu i uvijek prisutnu autoidentifikaciju u karikaturalnoj slici neprijatelja; srpski seljak je tada predstavljao pretežni dio srpske populacije u Hrvatskoj, životareći u krajnje bijednim ekonomskim uvjetima (vidi karikaturu br. 9).¹⁷

Ideju o mađarskoj državnoj naciji karikature *Vrača pogađača* obezvjeđuju kao izmišljotinu gramzljivih materijalista Židova, a onu o hrvatskoj nacionalnoj državi pripisuju ekstremno nacionalističkom židovskom i licemjernom jezuitskom novinstvu. Odbojne antropomorfne personifikacije hrvatske nacionalne propagande, tj. stranačkog tiska hrvatske oporbe jesu tri ćelavca: priglupi i povodljivi Jurek Zagorec (list *Hrvatska domovina*), beskarakterni Židov s tipičnim nosom, zulufima i kapićom koji negira postojanje Srba u Hrvatskoj (list *Hrvatsko pravo*) te crni nacereni jezuit s zmijskim tijelom i predimenzioniranom jezuitskom kapom, koji želi Srbe privesti rimokatoličkoj uniji (list *Obzor*). U ljigavijoj zoomorfnoj verziji to su žabe koje trube na sav glas da susjedna zemlja Bosna i Hercegovina prema državnom pravu pripadaju hrvatskoj, a ne srpskoj naciji. Cijelom tom "uskreketalom i uplakanom" tisku hrvatske oporbe projicira se ekskluzivna hrvatska ideologija pokojnog vođe Stranke prava Ante Starčevića (lik na spomeničkom poprsju sa sjekirom i užetom za vješanje, kao simbolima idejne negacije srpskog naroda) kada zahtjevaju upravno pripojenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Kako bi ju prikazale bezopasnom, srpske karikature odriču hrvatskoj propagandi etničku, tj. prirodno-pravnu utemeljenost. Stoga se

¹⁶ O spomenutom novinskom ratu i rujanskim demonstracijama u Zagrebu vidi: N. RUMENJAK, 'Nacionalni stereotipi u zagrebačkoj javnosti u početku XX. stoljeća - "Obzor" i "Srbobran" (1901-1902)', *Povijesni prilozi*, 15, Zagreb, 1996., 151.-187.

¹⁷ VP, br. 1., 1897., 8.; br. 21., 1897., naslovnica; br. 6., 1902., naslovnica; br. 14., 1902., naslovnica.

ona ponajprije karikira kao djelo židovske i klerikalno-jezuitske klike, na što u ovoj karikaturi upućuje prepoznatljivo antisemitsko (mesnati nos, zulufi, stožasta kapa te prekrížene ruke preko trbuha kao simboli beskarakternosti) i antikatoličko (crne jezuitske kape te agresivne geste i povici kao simboli prozelitizma) tipiziranje njenih žabljih personifikacija. Rijetka pojava etničkih atribucija hrvatske nacionalno-političke propagande (klobuk s cvijetom iz Hrvatskog Zagorja) ovdje je zapravo u funkciji njezina dodatnog minoriziranja, jer se pripisivanje nedoraslog, bespomoćnog karaktera uplakanim žabama s hrvatskim klobucima diskriminira hrvatski etnos (vidi karikaturu br. 10).¹⁸ Bez obzira što se referiraju na stvarne osobe iz hrvatske politike potkraj 19. st., antisemitizam i protukatoličanstvo u nacionalnom stereotipiziranju Hrvata imaju u prvom redu kulturno-simboličku funkciju; oni su na prijelomu stoljeća već tradirane, prepoznatljive metafore zla u kolek-

Karikatura br. 9.: Bez naslova

Dominirajući lik prigrupog ćelavog seljaka majmunskega izgleda na naslovnici *Vrača pogađača* iz 1902. i vizualno i sadržajno predstavlja jedan od najuspjelijih standardiziranih prikaza hrvatske nacionalne alegorije Jureka Zagorca u tadašnjoj srpskoj agitacijsko-propagandnoj karikaturi u Hrvatskoj: *Vrač pogađač*, br. 14., 16. (29.) 7. 1902.

¹⁸ Isto, br. 13, 1899., 103; br. 7., 1900., "U snu i na javi"; br. 12., 1900., "Kulturna okupacija"; br. 13., 1900., "Posljednja inštantcija"; br. 20., 1901., naslovnica; br. 24., 1901., naslovnica.

Karikatura br. 10.: Poslednja inštancija
(Odjek sa "Trebevićeve" proslave)

Najopasniji neprijatelj srpskog građanstva u Hrvatskoj i Ugarskoj nije hrvatski narod, nego propagiranje ideje i programa o stvaranju hrvatske nacionalne države na teritoriju povijesnog hrvatskog državnog prava (hrvatsku novinsku propagandu ovdje personificiraju uskreketane i uplakane žabe), pri čemu je najveće sukobljavanje izazivalo pitanje nacionalne i državne pripadnosti Bosne i Hercegovine: *Vrač pogodač*, br. 16., 1. (14.) 7. 1900.

tivnoj srpskoj svijesti. Najveće zlo, tj. srpski neprijatelji u ugarsko-hrvatskoj državi zapravo nisu bile nacije i osobe, nego njihove ideje; zanosna paradigma 19. stoljeća o vlastitoj naciji i nacionalnoj državi kod sva tri kolektiva - većinskog mađarskog i hrvatskog te manjinskog srpskog - međusobno oštro su se isključivale.

2.2. Društveni i kulturno-civilizacijski stereotipi u oblikovanju kolektivnog identiteta

Tematiziranje rodnih odnosa, prikaz djece, obitelji, bračnih odnosa te općenito kulture svakodnevnog života uvijek je u određenoj mjeri povezano s konstruiranjem vlastite društvene i civilizacijske pripadnosti. Premda su te teme imale sporedno mjesto u srpskim karikaturama 1896.-1902., zanimljive su jer su u manjoj mjeri konstrukcija novog, a u većoj pokazatelj već postojećeg srpskog socijalnog identiteta. Obiteljski i bračni odnosi socijalno su najpodložniji tradicionalnim obrascima. U srpskoj su se karikaturi ovi odnosi afirmirali isključivo kroz ruralna i patrijarhalna obilježja. U prostornom situiranju obitelji i braka dominira idilična slika skromnog sela nad dekadentnom slikom grada. Pojam djeteta izjednačuje se s pojmom bosog, tj. siromašnog seoskog dječaka, a međugeneracijski odnos reduciran je na redovito pozitivno konotirane figure oca i sina.¹⁹ Blago satirične karikature legitimiraju u seoskom braku nasilje nad poslušnim ženama. S druge strane, u srpskim je karikaturama građanka isključivo negativno konotirana; ona je agresivna prema suprugu, neodgovorna majka i urbana pomodarka. Mizoginija je sredstvo karikiranja braka u građanskom salonu; žensko se konstruira kao metafora iskvarene zapadnjačke, urbane civilizacije.²⁰ Mizogina matrica kulturno-civilizacijskog stereotipiziranja odgovor je izrazito patrijarhalne srpske zajednice u Hrvatskoj na pojačani ruralno - urbani smjer migracija. Susret tradicionalnog i modernog odvija se potkraj 19. st. u srpskom kolektivu u znaku teškog kulturnog i socijalnog uklapanja.

Rodno stereotipiziranje u karikaturama *Vrača pogađača* izrazito je asimetrično i iščitava se iz gotovo svih relevantnijih tema, od obiteljskih do nacionalnih. Stereotipiziranje maskuliniteta najčešće je pozitivno, a ono feminilno negativno. Jedini izrazito muški negativni atributi u karikaturama su ćelavost, neobrijanost te sijedi brkovi i brada. Broj ženskih atributa s negativnim konotacijama daleko je veći: ženska odijeca, potpetice, neukusan nakit, "mider", ženske obline, izgled prostitutke, štap za šetnju, valjak za tijesto, trudnička krezubost, nasilna osakaćenost kao isključivo ženska osobina²¹, kućanski poslovi, poslovi sluškinje itd. U srpskoj samoidentifikaciji feminilnost je u podjednakoj mjeri sredstvo difamacije vanjskih i unutrašnjih neprijatelja; izdajice, nemoć ili ugroženost vlastitog kolektiva također su ženskog roda. Preljepo žensko tijelo tek rijetko služi glorifikaciji nacionalnog kolektiva, no zato osakaćeno tijelo žene postaje kliše za karikaturalni prikaz nefunkcioniranja srpske crkveno-školske autonomije. Karikatura "Oktroisanje" potvrđuje kako je alegorija žene u srpskoj samoidentifikaciji uglavnom simbolizirala bespomoćnost, propadanje i političko sluganstvo

¹⁹ Isto, br. 5., 1896., 39.; br. 13., 1896., 153.; br. 7., 1897., 85.; br. 24., 1897./1898., 283.

²⁰ Isto, br. 7., 1896., 65.; br. 1., 1897., 7.; br. 3., 1897., 35.; br. 5., 1897., 59.; br. 12., 1897., 142.

²¹ Nasilno osakaćena žena je kliše za nefunkcioniranje institucija srpske crkveno-školske autonomije: VP, br. 9., 1897., 105.; br. 7., 1900., 54.; br. 7., 1901., naslovnica itd.

srpskih institucija i organizacija u Hrvatskoj. No iz iste karikature možemo iščitati da alegorija žene nije samo doprinosila destabilizaciji, nego i jačanju srpskog kolektiva. Vizualno slojevita kompozicija karikature "Oktroisanje" s osakaćenom ženom u srpskoj narodnoj nošnji (alegorija institucije srpske crkveno-školske autonomije) izražava duboke frustracije srpskog građanstva. Ono, naime, ne uspijeva tijekom druge polovice 19. st., zbog sprege pravoslavnog klera i mađarske vlade, sekularizirati crkveno-školsku autonomiju i pretvoriti je u političku instituciju. Dulja povijesna perspektiva "sakaćenja" privilegijalnih prava Srba na samoupravu" (nemilosrdno rezanje udova i nošnje srpske seljanke) konstruira se ovdje kao događaj koji se trenutačno i izravno odvija pred očima publike, sugestivno producirajući kolektivan osjećaj nepravde i ugroženosti (motiv tihog, bolnog plača žene, koja se skršenih ruku prepustila sudbini), ali i poriv za kolektivnom složnošću. Ogromne pesnice s još ogromnijim škarama, kao metafora premoći austrijskih i mađarskih vlasti nad srpskim narodom i njegovom pravoslavnom autonomijom u Ugarskoj i Hrvatskoj, upadljive su oznake srpskih neprijatelja. No prikriveni i time opasniji neprijatelj srpske autonomije vrebava iz pozadine, iza dimne zavjese. Demonizirajuća personifikacija Katoličke crkve (jeziv prizor jezuita koji s frulom vodi vražje kolo nasuprot zajedničkom grobu Srba vojnih krajišnika, metafore za povijesnu prisutnost srpskog stanovništva u Ugarskoj i Hrvatskoj) jedan je od najjačih aduta u srpskoj karikaturalnoj produkciji

socijalnih odnosa - ona je ovdje primarno u funkciji autostabilizacije pravoslavnog srpskog kolektiva, ali ga kroz intenzivnu disimilaciju nužno i snažno sukobljava sa susjednim hrvatskim, pretežno katoličkim kolektivom (vidi karikaturu br. 11.).

**Karikatura br. 11.:
Oktroisanje**

Ovaj dramatičkom nabijeni prikaz svjedoči kako je osakaćena žena bila omiljeni karikaturalni kliše za nefunkcioniranje institucije srpske crkveno-školske autonomije: *Vrač pogodač*, br. 9., 15. (27.) 5. 1897.

Srpska etnička zajednica i nacija predstavljene su u karikaturama *Vrača pogađača* muškim vizualizacijama, iz kojih se disimilira feminilnost kao destabilizirajući faktor. Ono što učvršćuje srpstvo jest muški, patrijahalni, ruralni princip.

3. Zaključak

Propagandna politička karikatura potkraj 19. st. u Hrvatskoj imala je samo dvije kolektivne i jednu urbanu provenijenciju: hrvatsku i srpsku u Zagrebu. Mogućnost vrednovanja njezine socijalne djelotvornosti dolazi do izražaja u nekoliko zagrebačkih, izvorno protumađarskih uličnih demonstracija 1895.-1902., kada se međusobno sukobljavaju hrvatsko i srpsko građanstvo, u nemogućnosti obračuna sa najopasnijim "neprijateljom" - vladajućom mađarskom nacijom.²² Premda je teško uvijek odrediti imaju li karikature *Vrača pogađača* progresivan i pozitivan ili konzervativan i negativan društveni značaj, nedvojbeno je da u njima dominiraju etnički i nacionalni auto(stereotipi). S imanentnim pobuđivanjem agresivnog praktičnog djelovanja oni u značajnoj mjeri konstruiraju stvarnost.²³ No treba naglasiti da je potkraj 19. stoljeća dogmatska slika neprijatelja kod većinskih i manjinskih kolektiva u srednjoj i jugoistočnoj Europi bila socijalno regularni, a ne kriminalni instrument nacionalne samoidentifikacije. Hiperprodukcija srpskih vanjskih i unutrašnjih neprijatelja u karikaturama radikalne srpske oporbe upućuje na to da se srpska manjina potkraj 19. st. u Hrvatskoj tek trebala konsolidirati kao čvrsta zajednica s modernim nacionalnim identitetom. Pri tom je produkcija neprijatelja u podjednakoj mjeri bila doprinos njezinoj stabilizaciji i destabilizaciji, asimilaciji i disimilaciji članova srpskog kolektiva.

Neintencionalno stvorena ambivalentna - i pozitivna i negativna - slika "o sebi" u srpskom javnom mnijenju zadobila je s vremenom i širu publiku. U znanstvenim krugovima dobro su poznate dugotrajne i dalekosežne društvene posljedice negativnog etničkog i nacionalnog stereotipiziranja; njihov destruirajući učinak kulminirao je na ovim prostorima u kravom ratu koji se vodio 1990-ih godina. No do danas je ostala gotovo nepoznata činjenica da se uvriježeni negativni dogmatski stereotip o srpskom narodu kao glavnom pomagaču tuđinske i neprijateljske vlasti u Hrvatskoj inicirao potkraj 19. st. u srpskom kolektivu. Iz istraživačke perspektive svakako je važno upozoriti da u generiranju traumatičnih povijesnih događaja oblikovanje negativne slike "o sebi" nije manje nedužno od stvaranja dogmatske slike "o drugom" u društvenoj i političkoj javnosti.

SUMMARY

MINORITY IDENTITY AND AUTO-STEREOTYPES:
SERB CARICATURES IN CROATIA, 1896-1902

Propagandistic political caricatures in Croatia at the end of the 19th century appeared in two collective (Serb and Croat) identities and in one urban (Zagreb) provenance. The opportunity to evaluate these identities' social function comes into play during several anti-Magyar street demonstrations in Zagreb from 1895 to 1902, when Croats and Serbs clashed over their inability to confront the most dangerous "enemy" – the Magyar ruling class. Although it is often difficult to determine whether the caricatures in *Vrač pogodač* have a progressive and positive or conservative and negative social meaning, it is certain that they are dominated by ethnic and national auto-(stereotypes). With their immanent animation of aggressive practical action they in large part constitute reality. Yet it is necessary to emphasize that at the end of the 19th century the use of dogmatic images of the enemy among majority and minority collectivities in central and south eastern Europe was socially acceptable, and not criminal, as an instrument of national self-identification. The hyperproduction of external and internal enemies of the Serbs in the caricatures of radical Serb opposition points to the fact that the Serb minority in Croatia at the end of the 19th century had yet to be consolidated as stable community with a modern national identity. Consequently, the creation of enemies in an equal measure contributed to the stabilization and destabilization, assimilation and dissimulation of members of the Serbian collectivity.

The unintentional creation of an ambivalent – positive and negative – self-image in Serb public opinion with time gained a broader acceptance. In scholarly circles, the long term and wide ranging social consequences of this negative ethnic and national stereotyping are well known; their destructive effect culminated in this region in a bloody war during the 1990s. Yet until today it was almost an unknown fact that the ingrained negative dogmatic stereotype of Serb people as the main ally of foreign and enemy rulers in Croatia was initiated at the end of the 19th century within the Serb collectivity. From a research perspective, it is necessary to caution that in the generation of traumatic historical events the formation of a negative image of "the self" is no less accountable than the creation of a dogmatic image of "the other" in social and political sphere.

Key words: Caricatures, Serbs in Croatia, Ethnic Minority, Auto-stereotypes